

“І СЛОВО ПРАВДИ І ЛЮБОВІ” (ШЕВЧЕНКОВА ПРАВДА І ЇЇ ХРИСТИЯНСЬКІСТЬ)

У статті проаналізовано мотив правди-істини у творчості Тараса Шевченка, його унікальність. Розглянуто поєднання цього мотиву із сучасністю, коли з'явився термін “постправада” й триває інформаційна війна. Висловлено міркування, що розширюють тлумачення окремих творів Шевченка. Окреслено словообраз правди в інших письменників XVII – XIX ст. Розглянуто ставлення поета до правдивості як чесноту.

Ключові слова: правда, істина, правдивість, Христос, постправада, світло, воля, любов, жертвність, Біблія, богослов'я.

Vasyl Yaremenko. “And the Word of Truth and Love” (Shevchenko’s Truth and Its Christian Essence)

The paper focuses on the motive of truth and its unique representation in the works by Taras Shevchenko. The topicality of the issue is explained by the needs of its deeper exploration in the context of present time when the term “post-truth” appeared and informational war is going on. Using abundant references to Shevchenko’s and biblical texts, the researcher indicates the features that characterize “truth” in Shevchenko’s works as a basic concept with Christian meaning. In particular, the word “truth” is often used by the poet with such lexemes as “light”, “love”, “glory”, “power”, “will” that involve a strong association with God in the Bible. According to the researcher, Shevchenko’s texts contain obvious and direct indications proving that the poet understood truth as Christ Himself or His teaching revealed in Gospel explanations.

The analysis provides considerations which may help to interpret Shevchenko’s works or some fragments in them. In order to show the unequivocal Christian understanding of the category of truth by Shevchenko the author repeatedly refers to the thoughts of Christian theologians. Shevchenko’s “truth” is likened to the concept “will” in the sense of personal and social freedom, but even more it means the Christian freedom of choice for a man and related human efforts and actions. A powerful motive of sacrifice in Shevchenko’s works testifies that he noticed the essential feature of the Christian religion which was reflected in the definition of truth. The paper has a comparative nature as it gives the examples of using the word/concept of truth by Shevchenko’s predecessors. The poet’s attitude towards truthfulness as a virtue is also considered. Based on the diary entries and correspondence of Shevchenko, as well as the memories about the poet, the researcher tries to explore how much this virtue was inherent to him. Shevchenko’s historiography is also taken into consideration. The conclusions explain why Shevchenko filled the concept of truth with the Christian content exactly.

Keywords: true, truth, truthfulness, Christ, post-truth, light, will, love, offering, Bible, theology.

Свого часу В. Барка зауважив, що Тарас Шевченко був “співцем християнської правди”. Ця думка була висловлена в його праці “Правда Кобзаря” (1935), де переважно йшлося про критику більшовицьких ідеологічних спотворень ідей та текстів митця. Також Д. Чижевський звертав увагу на те, що “зміст поетичних формул Шевченка виразно концентрується коло кількох основних думок-понять”, якими “просякнуте усе його думання”, і це – “Слово”, “Правда”, “Слава” [48, 415]. На думку багатьох науковців, правда для поета була “найбільшою святинею”, це є своєрідним ключем до розуміння його творчості [18, 40–55, 56–65], “центральною кодом Шевченківського тексту” [45, 46]. “Певна річ, правда є наріжним каменем Шевченкового світогляду” [44, 404], – такий точний зачин одного із чудових есеїв Л. Ушкалова. У “Шевченківській енциклопедії” мотив правди подається разом із мотивами добра і зла [28, 97–109], як лексема згадується в сигналі про біблійні теми й мотиви.

Метою статті є розгляд категорії “правада” в Т. Шевченка, аналіз євангельських першоджерел, що вплинули на її формування. Головні завдання такі: простежити, як лексеми та словообрази “правада” й “істина” в текстах Шевченка узгоджуються з їх християнським трактуванням і літературною традицією; збагатити відповідний коментар до його творів; показати, наскільки правдивість

як чеснота була притаманною самому поету; наголосити на значенні Шевченкового розуміння правди для сьогодення.

1942 р. видатний французький мислитель Сімона Вейль застерігала: “Потреба у правді – священніша за будь-яку іншу. Проте про неї ніколи не згадують” [3, 32]. Нині триває інформаційна епоха, коли небачені раніше можливості поширення правдивих відомостей (ріст-бо духовності та моральності не встигає за незмірними технологічними можливостями) закономірно поєднуються з неймовірно масштабним ширенням брехні та омани. На означення цього лиха з’явилося нове слово “постправа”, що 2016 р. в Оксфордському словнику було визначено словом року. Французький філософ, редактор журналу “Etudes” Франсуа Еве, констатує, що правда перетворилася у “фейк”, продукт-симулякр, модельований відповідно до запитів аудиторії, зазначив: “Достовірність інформації виявляється вторинною – важливі переживання, емоційна характеристика. Такий “товар” успішніше продається-купується на сучасному медіаринку” [31]. Маємо парадоксальну ситуацію, оприявлену афоризмом С. Леца: “Навіщо брехати, правда також мало нагадує дійсність” [25, 237]. Для прикриття брехні запозичили алогічний термін “фейкові новини”: брехня-бо в інформаційному просторі – ніщо. Про це одурманення недавно з’явилися книжки П. Померанцева, Д. Саттера, Б. Зіґмунта, Д. Леонідаса й Т. Пратчетта. В одному з відгуків на працю Пратчетта йшлося про те, що з війною й до нас дійшла страшна постправа: болючий досвід українського знайомства зі звичайнісінькою брехнею, яку можна прикривати словом “права”. Спокійно сприймаємо слова з префіксом “пост” (навіть “постгеноцидне суспільство”), але “постправа” – це жахливо. І саме Шевченкова муза, для якої поняття “правди” особливо містке, може гальмувати процес поширення брехні. Поет завжди помічав облуду – прикметну рису Російської імперії. Зокрема, О. Пушкін (лист до П. Чаадаєва 19.10.1836) указував на байдужість росіян до істини [29, 172]. А письменник і драматург В. Зотов, намагаючись у своїх спогадах змалювати “картину столичного громадського життя” на початку 1840-х років, поряд зі словом “чиноманія” вживав і термін “лжеманія” [29, 149]. Щоб посилити лжепатріотизм, російська преса навіть польське повстання 1830 – 1831 рр. подавала як іноземне вторгнення [29, 150]. Трохи пізніше вірнопіддані трону російські слов’янофіли, спантеличені поразкою імперії в Кримській війні, з гіркотою визнавали, що неправда роз’їдає імперський організм. І. Аксаков 23 листопада 1855 р. писав батькові: “Ах как тяжело, как невыносимо тяжело порою жить в России, в этой вонючей среде грязи, пошлости, лжи, обманов, злоупотреблений...! <...> Чего можно ожидать от страны, создавшей и выносящей такое общественное устройство, где надо лгать, чтобы сказать правду, надо поступить незаконно, чтобы поступить справедливо, надо пройти всю процедуру обманов и мерзостей, чтобы добиться необходимого, законного!” [42, 247]. І його брат Костянтин того ж року в записці ще некоронованому Олександрові II “О внутреннем состоянии России” теж звертав увагу на таке: “Современное состояние России представляет внутренний разлад, прикрываемый бессовестной ложью <...>. И на этом внутреннем разладе, как дурная трава, выросла непомерная, бессовестная ложь, уверяющая во всеобщем благоденствии, обращающая почтение к царю в идолопоклонство, воздающая ему, как идолу, божескую честь <...>. Все лгут друг другу, видят это, продолжают лгать, и неизвестно, до чего дойдут” [42, 247–249]. Шевченко окреслив цю рису російського великодержавництва: “А москалі і світ Божий / В путо закували!” (“Сліпий”, р. 635–636). Бо ж “світ Божий” (у значенні світа-світла Христового) і є передусім світом чи світлом правди, як і у вірші-епілозі “Стоїть в селі Суботові”, де читаємо: “Світ правди засвітить” (р. 545).

“Світло належить до найдавніших символів людства <...>. Лише там, де є світло і де речі виявляються у своїй неприхованості <...> людина здатна зорієнтуватися у світі і віднайти власне місце” [14, 311], – пояснює сучасний німецький богослов Вальтер Каспер. “Свѣта отъ Свѣта” [51, 249], – мовиться про Христа в Символі віри, який Шевченко помістив серед молитов у своєму “Букварі”. Дослівним усталеним молитовним звертанням-іменуванням Христа починається його поетичний твір “Світе ясний! Світе тихий!” (р. 1).

Правда передусім є відображенням дійсності в людській свідомості й відповідних людських діях, є однією з основних категорій гносеології, застосовується в етиці при розгляді людських чеснот, а в аксіології, філософії та теології навіть є предметом окремого аналізу. Уже побіжні спостереження свідчать про базовість поняття правди в Шевченка. Лексема “правда” й похідні від неї – серед найуживаніших. У поетичних творах зустрічаються 104 рази [20, 1436–1438], а є ще й близькі за значенням слова: “правдолюбіє”, “істина”, “праведність”, “правий”. Антонім до “правди” виразного етичного спрямування “лукавство”, такий уживаний Шевченком (з похідними 41 раз у поезії [20, 898–899]), теж підкріплює це. Водночас трапляються оригінальні глибокозмістовні авторські словотвори: “правда-мста” (“Осія. Глава XIV. Подражаніє”, р. 44), “історія-правда” (“Іржавець”, р. 43), “правда-воля” (“Холодний Яр”, р. 61). Бачимо й триразове вживання пестливої форми “правдонька” (“Сова”, р. 20; “І небо невміте, і заспані хвилі...”, р. 11; “І знов мені не привезла...”, р. 33). Два зі згаданих випадків стосуються творів, що передають важкий психологічний стан поетової душі в умовах солдатчини, коли пестливі слова не поспішають лягати на папір, коли всі думки про “правду безталанну”, як мовиться в “Чигрине, Чигрине...” (р. 52–53). Також епітетом “правдивий” Шевченко наділяє християнських достойників: “Отак у келії правдивий / Іван Гус думав розірвать / Окови адові!” (“Єретик”, р. 116–118). Саме постать історичного Яна Гуса найкраще надається для ілюстрації Христової правди. У довідковій літературі про нього зазначено таке: “<...> любов до правди – його характерна риса”, яку він “ставив вище всіх міркувань”; на собор у Констанці “поїхав так охоче, – щоб оборонити правду, – що навіть не дочекався обіцяної йому охоронної грамоти”; цінував істину “не лише більше за дружбу, але й вище власного життя” [5, 452–453]. А поведінка Гуса на соборі пояснюється так: “Це, безумовно, схилення перед принципом, що не варто людині ні заперечувати чогось, ні стверджувати всупереч правді й обтяжувати свою совість брехнею. В особі Гуса цей принцип проявився на богословському ґрунті й у релігійній формі; проте, це той самий принцип, який складає життєву силу науки й ознаку Нового часу, супротивну середньовічному переконанню [5, 454–455]. Цим фундаментальним принципом керувався й сам поет на слідстві в справі Кирило-Мефодіївського братства.

У “Словнику мови Шевченка” загалом виокремлюють три групи значень слова “правда”: справедливий устрій і справедливість взагалі; те, що відповідає дійсності, істина; правильно, справді так [36, 143–144]. Безумовно, правда як поняття і словообраз має в Шевченка широкий діапазон. Але треба передусім указувати, що це слово тісно пов’язане з християнською релігією, поєднується з Богом і є продовженням літературної традиції. У XVII ст. Л. Баранович писав про відмову від зазіхань мирського розуму на право володіння істиною, яку можна знайти тільки в Богові, а інші церковні діячі XVII ст. вживали термін “свята правда” в значенні не просто православної віри, а самого вчення православної церкви [9, 58–59, 262]. К. Зіновіїв повчав, що “εсли хтò по сє(мъ) вѣку в(ъ) нѣѣ жи(т) желáеть”, тому для спасіння душі належить бути правдивим, бо ж сам Бог є абсолютною правдою: “А понѣва(ж) и са(мъ) бѣгъ во всє(мъ) ε(ст) правдѣвы(и)” [12, 31]. Г. Сковорода в трактаті “Начальная Дверь

ко Християнському Добронравію”, у главі першій “О Богъ”, пояснюючи відомі найменування Бога, указує: “А у Христіян знатнѣйшія ему имена слѣдующія: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина” [35, 214–215]. Шевченко ще більше увиразнює такий підхід. Слово “правда” в нього неодноразово вживається з епітетом “святая” чи “пресвятая”, іде в парі з лексемами “слово”, “світло”, “любов”, “слава”, “сила”, “воля”, які, за Біблією, ототожнюються з Богом, особливо з другою особою Святої Трійці – Божим сином Ісусом Христом (Ін. 1:1, 9; 8:12, 44; І Ін. 4:8; І Хр. 29:11 та ін.). Відповідно в Шевченка: “Розбойники, людодіи / Правду побороли, / Осміяли твою славу, / І силу, і волю” (“Єретик”, р. 96–99); “Тойді, як, Господи, святая / На землю правда прилетить...” (“Ісайя. Глава 35 (Подражаніє)”, р. 26–27); “Нехай же серце плаче, просить / Святої правди на землі” (“Чигрине, Чигрине...”, р. 37–38); “Пошли мені святее слово, / Святої правди голос новий!”, “Тойді вже сходилa зоря / Над Віфлєємом, Правди слово, / Святої правди і любові / Зоря всесвітня зійшла!” (“Неофіти”, р. 67–68, 124–127); “Свою любов благовістить! / Святую правду возвістить!” (“Пророк”, р. 4–5); “За правду пресвятую стать” (“Юродивий”, р. 23); “І слово правди і любові / В степи і дебри рознесли!” (“Чи ми ще зійдемося знову?” із циклу “В казематі”, р. 3–4) та ін.

У Шевченкових текстах є прямі вказівки, що під правдою автор має на увазі Христа або його науку (Ін. 1:17, 18:37; І Ін. 4:6), зокрема, ідеться про слова Ісуса: “Я – путь, істина і життя! Ніхто не приходить до Отця, як тільки через Мене” (Ін. 14:6). “Він завдяки Святому Духові є шляхом (пастирем і царем), істиною (пророком і вчителем) і життям (священником) світу” [13, 311] – так пояснюють теологи три Ісусові служіння, пов’язуючи істину саме з його наукою. Такий орієнтир знаходимо в Шевченкових творах – “Гайдамаки” (р. 2017–2028), “Сон. (Комедія)” (р. 92–93), “Заворожи мене, волхве...” (р. 23–24), “Єретик” (р. 82, 103–104), “Ми восени таки похажі...” (р. 27–30), “Неофіти” (р. 156–157, 567–569), “Марія” (р. 438–440, 548–549). Цілком прямо й виразно в поета правда ототожнюється з Богом-Синоном у тропях: “Моліться Богові одному, / Моліться правді на землі, / А більше на землі нікому...” (“Неофіти”, р. 296–298); “Ти – матер правди на землі” (“Неофіти”, первісний варіант у “Більшій книжці”, р. 77 [49, 210]). Слово “моліться”, повторене для уточнення, виразно вказує на Бога, і водночас це також наголос на молитві як одному зі шляхів наближення до правди. Про це ж мовиться у вірші “Муза”: “Учи неложними устами / Сказати правду. Поможи / Молитву діяти до краю” (р. 33–34). Ця Шевченкова позиція була суголосною тій, що висловила його духовна посестра княжна В. Рєпніна в листі ще на початку 1845 р.: “Полюбите с помощью молитвы правду – это единственный якорь спасения для нас, бедных. Правда озаряет совесть, научает, какой путь избирать, какую язву исцелять, от чего отказываться и к чему прилепляться. Правда – Бог! Да будет он в душах наших” [24, 35]. За епіграф до поеми “Сон. (Комедія)” поет узяв слова Христа з прощальної розмови-молитви з учнями: “Духа істини, якого світ не може сприйняти, бо не бачить Його і не знає” (Ін. 14:17). У них митець слідом за Христом висловлює гіркоту з приводу людського неприйняття Божих заповідей. “Шевченкова правда на землі не просто антонім кривди. Вона завжди йде від “Духу Істини, якого світ не хоче прийняти” [33, 32] – завважує Є. Сверстюк.

Шевченкова позиція відповідала богословському трактуванню: єдність Христа з Богом-отцем означає засвоєння ним усіх божественних предикатів не в розумінні посередництва, а в розумінні, що “він Сам є все це – і життя, і світло, і істина – за суттю своєю” [22, 349]. Саме в глибоко християнських за духом поемах “Неофіти” й “Марія” слово “правда” зустрічається найбільше (15 разів) і саме в сенсі ототожнення з Христом та його наукою [20, 1436–1438].

У невеликому за обсягом вірші програмного спрямування “До Основ’яненка” “правда” і “правдива” зустрічаються 4 рази. Там читаємо про “нашу славу”: “А голосна та правдива, / Як Господа слово. / Чи так батьку отамане? / Чи правду співаю?” (р. 55–58). Це вказівка і на те, що творчістю прагнув транслювати найперше Христову правду.

Правда в Шевченка уподібнюється поняттю “воля”. Ідеться не лише про особисту чи суспільну свободу й незалежність, а й про свободу вибору, зокрема християнську, і пов’язані з нею людські зусилля й дії (сила волі). Про це прямо мовиться в текстах: “Господь любить свої люди, / Любить, не оставить, / Дожидає, поки правда / Перед ними стане” (“Давидові псалми” – №93, р. 177–180); “Дитина б тая виростала / Без матері, і ми б не знали / І досі правди не землі! Святої волі!” (“Марія”, р. 517–519). В інших творах, де воля-правда прочитується в першому з названих аспектів, вона також переплетена з усією її християнською повнотою. Наприклад, у “Кавказі” йдеться про боротьбу народів за свободу (р. 30–35, 61–64), але також і про цивілізаційний вибір: в одних воля до того, щоб не стати рабами, а інші вибрали імперське насильство, війну. “Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!” (р. 544–547) – так закінчується текст “Стоїть в селі Суботові”. Утвердиться Христова наука, тобто “світ правди засвітить” (синонім “засяє”). Дієслово “засвітить” тут ужито не в активній формі (Шевченко не поділяв ідеї Кирило-Мефодіївського братства про український месіанізм як повчання інших [55, 59–77]), а пасивній, тобто з’яви-пізнання Христової правди. Кома після слова “неволі” необов’язкова, оскільки в оригіналі немає жодного знаку [53, 77 зв.], а “Світ” написано з великої літери, можна там ставити і крапку. На мій погляд, доречно тут згадати слова Р. Доценка: “Воля дається тільки тим, хто має силу волі вистояти і таки вибороти свою вільну долю, попри всі незгоди, поразки і втрати” [10, 48]. Уподібнення правди й волі в їх християнському тлумаченні увиразнено у вірші “Холодний Яр” формою “правда-воля” (р. 61). Однак не варто робити висновок, що саме криваву Коліївщину Шевченко вважав правильним шляхом до правди (ідеться зокрема, й про поему “Гайдамаки”). Автор просто констатував відсутність Господньої правди, чим указував і на причину того “кривавого діла” (саме так він висловлювався в передмові). Водночас в епілозі поет звертав увагу на потребу боротьби за правду, її плекання (р. 2531–2536). Без вольових зусиль правда спляча й напівмертва (“Чигрине, Чигрине...”, р. 85–86; “Осія. Глава XIV. Подражаніє”, р. 64).

Л. Плющ писав про “близькість ідей” Шевченка і християнського подвижника й богослова Максима Сповідника (бл. 580–662) [30, 262–268]. Богослов уважав: оскільки Христос мав самостійне людське єство, не поглинуте божеським, то в ньому могла перебувати й самостійна людська воля або природне бажання [38, 77]. За Г. Флоровським, Максим Сповідник у своїй науці про природу зла і шляхи людини “напосідливо наголошував на вольових моментах” [30, 264]. Шевченко міг поділяти богословське вчення про єдність божественної й людської волі або бажання, які проявлені в Христі [23, 351], але йшов далі, наголошуючи, що лише в цій єдності реалізується Божа правда. Взоруючи на Христа, людина має повсякчас виявляти вольове дійство. “Духовне самозречення безвольної людини Шевченко представляє в таких образах, як гниття живцем, “гнила колода” – антитеза живого дерева, що росте” [28, 102], – зазначає В. Пахаренко. Власне, це антитеза правді. С. Росовецький, розглядаючи вірш “І тут і всюди – скрізь погано”, переконливо показав, що цей поетичний твір “стосується глобальніших явищ історії людства, ніж конкретна ситуація в Росії напередодні селянської реформи” [32, 43]. На мою думку,

основне в цій блискучій поетичній мініатюрі – акцент на зв'язку волі і правди: за допомогою вживаних у християнстві словообразів (душа, сонце, тьма, день, воля, правда) та іронічного неологізму “хребетносили” [32, 43] (своєрідного квазіцерковнослов'янїзму, за Росовецьким) по суті утверджується ідея приходу Божої правди лише за умови реалізації людьми дарованої Господом волі її вибору. Бо коли “душа убога” відпочиває після малих справ, а воля “ледача” або ще й “стереже” той сон (р. 5, 9), щоб посіяти ще більшу безнадію (“Плч убога! / Не зійде сонце. Тьма і тьма! / І правди на землі нема” – р. 6–8), то покращення не буде. Вірш заперечує філософію безвольних “убогих” душ, а утверджує віру в триумф Христової правди.

Може виникнути сумнів, чи не було Шевченкове розуміння правди неоднозначним і навіть полісемантичним, особливо якщо пригадати часто вживаний вислів “В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля” із “Посланія” (р. 31–32) або про “нашу правду” слов'янську в “Єретику” (р. 60). Але не так. Адже в контексті “Посланія” й попередніх рядків зрозуміло, що мовиться про переймання від чужинців (з “чужого поля”) нав'язаних ними цінностей, зокрема й тлумачення історії. Вивчення минулого має свої особливості, і в історичній науці є лише одна, відкрита вченими, правда. Шевченко йменував її “історією-правдою” в поемі “Іржавець” (р. 43) і, як свідчать спогади (гостра розмова з Мельниковим-Печерським [4, 321]) і виправлення виданого чи написаного (“Гайдамаки”, “Прогулка с удовольствием и не без морали”), шанував. Але сприйняття історичних відкриттів, оцінка минулих подій, реагування на них можуть бути різними. Французький славіст Ж. Ніва в інтерв'ю газеті “День” (за 19 червня 2002 р.) зазначив, що спільна пам'ять є основною умовою формування нації. Шевченко пише про свою історичну правду й волю в “своїй хаті” – новітній нації, що тоді почала формуватися. Ще у творі Семена Дівовича “Разговор Великороссии с Малороссиєю” (1762) наприкінці є фраза: “Довольно, ныне твою правду принимаю” [43, 414]. У ширшому сенсі поет пише про “правду нашу” в “Кавказі”: “Кати знущаються над нами, / А правда наша п'яна спить” (р. 24–25). Адже в цьому прочитується суть імперської ідеології, брехливої загалом. “Правда наша п'яна”, бо безвольна, аналог уже згаданої “ледачої волі”, але з волею вона дорівнюватиме “живій правді” – Господній (р. 93–94 у поемі “Сон. Комедія”). Про неї йдеться в рядках “Кавказу”: “Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому. / Встане правда! Встане воля! / І Тобі одному / Помоляться всі язики” (р. 30–34). Отже, для Шевченка єдиною правдою було Христове вчення, про що йдеться в переспіві 81-го есалма циклу “Давидових псалмів” (р. 145–148). Та правда, що про неї в поетичному творі “Ісаїя. Глава 35. Подражаніє” читаємо: “Тойді, як, Господи, святая / На землю правда прилетить, / Хоч на годиночку спочить” (р. 26–28). У біблійній “Книзі пророка Ісаї” в цій главі слів про правду немає, а йдеться про Божу відплату й спасіння (Іс. 35:4), але автор їх подав. Вони тлумачаться як мотив Царства Божого на землі у вигляді перепочинку “святої правди”, що в “Кавказі” забарвлено саркастично [17, 155]. Тут “спочить”, мабуть, не є наголошуванням-нагадуванням того, що християнська мораль – активно-дієва, вона просто містить “забарвлення” – дешицу гіркоти щодо Христа, але вже не сарказму. Автор, подаючи ці рядки про правду, мав на думці передусім Христа, бо крапка, що стоїть в оригіналі після слова “спочить” [49, 235], перериває прямий зв'язок із наступною, поданою за старозавітним текстом, картиною оновленого світу; та й вірш написаний на Благовіщення, коли в акафісті згадувалося про пророцтво Ісаїї стосовно приходу Спасителя.

У творах Шевченка слово “правда” часто стоїть після згадки про царів, бо християнський декалог забороняє робити із земних правителів богів та ідолів, яких підданим належить “воспівать” (“Царі”, р. 6–8). Вони раз у раз виступають

гонителями правди: “Безбожний царю! Творче зла! / Правди гонителю жестокий!” (“Юродивий”, р. 70–71). Шевченкова позиція однозначна: є лише Господня правда, а царі, як і решта людей, мають її культивувати. Бачення митця відмінне від міркувань українського поета-просвітника С. Климівського (бл. 1705 – бл. 1785), котрий у своїх трактатах про правду й правосуддя хоч і писав, що “цар без правди мертвий, недійсний у світі”, але наївно поєднував правду Христову з царем (правда як “царська душа”), і це створювало ґрунт для “уподібнення правителя до Бога” [37, 103–104]. Шевченко не міг написати й того, що подав В. Капніст в оді на смерть Катерини II: “Мы крылья мыслей расширили, / Дерзая правду ей вещать” [8, 175]. Або в присвяті до “Ябеды”: “Монарх! Приняв венец, ты правду на престоле / С собою воцарил...” [8, 215]. Капніст мав на увазі появу відносної свободи слова для дворянства. Адже коли головний одописець цариці М. Державін підніс їй рукопис із перекладом 81-го біблійного псалма про суд Всевишнього над земними царями, то на деякий час був усунутий від царського двору до вірнопідданого пояснення [8, 194]. Цей російський поет про Господню правду мовить лише мимохідь (“Воскреси, Боже, Боже правых”), а в Шевченковому переспіві вона стверджується з усією повнотою: “Встань же, Боже, суди землю / І судей лукавих. / На всім світі Твоя правда / І воля, і слава” (“Давидові псалми”, р. 145–148).

Ідея правди пов’язана з поняттями “справедливість”, “право”, “юстиція”, має юридичні конотації й соціальне спрямування, а істина асоціюється з метафізикою, онтологією, екзистенціалізмом, гносеологією, і важливо, що Євангеліє подає її не абстракцією, а “Особистістю, Особою, Самим Христом” [31]. У староіндійських релігійних текстах написано: “Що є правда, те й істина” [3, 221]. У Шевченка слово “істина” має менший діапазон, ніж “правда”. У поезії це слово використано мало, але теж винятково у зв’язку з Христом як проповідником і провідником істини (“Кавказ”, р. 130–132; “Марія”, р. 417–418). Слова “істина” і “живий Бог” знаходимо в уривкові з першого соборного послання апостола Петра (ідеться про епіграф у поемі “Тризна”). Показовий запис у “Щоденнику” за 29 червня 1857 р. про апостолів, із якого зрозуміло, що Христову істину-правду Шевченко вважав простою і прекрасною [51, 32], а отже, цілком доступною, зрозумілою і прийнятною.

У християнстві Господня правда – це передусім моральний закон, який завжди більшою чи меншою мірою присутній у людині. Відповідно у Шевченка є геніальний словотвір – “правда-мста”: “І не сховається; всюди / Вас найде правда-мста...” (“Осія. Глава XIV. Подражаніє”, р. 44). Насамперед тут ідеться про муки совісті, що передаються в поетовій творчості через образи розкаяних розбійників.

Августин Блаженний подавав трьохрівневу структуру біблійної герменевтики: зовнішні ознаки, внутрішні наміри автора й правда або любов як кінцева мета і ключ до розуміння Біблії [19, 245, 248]. “О Правдо, Боже! З’єднай мене з Собою у вічній любові!” [16, 19] – таке звертання зустрічаємо в третій главі “Про науку правди” в популярній книзі “Наслідування Христа”, яку добре знав і Шевченко. Ще французький геній Блез Паскаль (1623 – 1662) у підготовчих записах до задуманої книги “Апологія християнської релігії” попереджав, що не треба робити ідола з істини, бо вона без милосердної любові не є Богом [27, 326, 360]. Богослов Олександр Шмеман у щоденнику за 11 жовтня 1979 р. записав, що гріх – це відсутність любові до істини [54]. І для Шевченка Божа правда – це передусім любов у всіх її виявах: сердечні листовні відгуки, збереження рідної мови, відносини між людьми. Саме відсутність Христової правди-любові може призвести до загибелі людства – пророкує поет в поезії “О люди! люди небораки!..”: “Чи буде правда меж людьми? / Повинна быть, бо сонце стане / І осквернену землю спалить” (р. 24–26).

Правда у християнстві неможлива без офірування, яке, за Євангелією, є найвищим виявом любові та її освяченням істиною або правдою (Ін. 17: 17–19). У поемі “Марія”, ще “хлоп’яточком”, Ісус: “І навчає, неповинне, / Як в світі жить, людей любить, / За правду старт! За правду згинуть! / Без правди горе!” (р. 626–629). Богослов О. Мень пояснював, що “Христос від кожного вимагав духовного і морального подвигу, “зусилля” [26, 197]. І. Дзюба теж вичерпно формулює Шевченкову позицію: поет дивився на Христову самопожертву “як на ту історичну дію, що морально зобов’язує кожну людину” [7, 596]. Богослови вважають, що саме через жертвний Христовий викуп “любов Бога може проливатися на людину, не порушуючи Його правди” [41, 375]. Тому Христову правду в Шевченкових текстах провіщають і проповідують, чи мають це робити, люди, здатні жертвувати собою. У християнських катехізисах пояснюється, що під спраглими правди в заповідях блаженства з Нагірної проповіді маються на увазі ті, хто в Божому довготерпінні очікує одпущення гріхів, “котрі прагнуть, як їжі й пиття, благодатного оправдання через Ісуса Христа” [15, 58]. Думаю, що в цій заповіді блаженства поет прочитував правду в усій повноті цього слова, бо наведене тлумачення дещо затіняє важливий для нього вже згаданий жертвний аспект. Оскільки Шевченко вважав засадничі ідеї кирило-мефодіївців утопічними, але активно влився в їхнє середовище, він по суті й сам особисто продемонстрував християнську офірність. Очевидно, його передусім привабив узятий братчиками євангельський девіз, де сам Христос указує на правду як його науку: “Коли ви перебуватимете в моїм слові, ви дійсно будете учнями моїми; і спізнаєте правду, і правда визволить вас” (Ін. 8:31–32). Потужний мотив офірування в Шевченковій творчості засвідчує: він помітив суттєву особливість християнської релігії, що відбилася і в означенні правди-істини. У буддизмі, конфуціанстві – це рятувальні знання, у юдаїзмі й мусульманстві – це рятівний закон, а в християнстві – це рятівна особистість [13].

У розробці мотиву правди Шевченко орієнтувався на українську народну творчість, де завжди йшлося про боротьбу правди з кривдою. Л. Ушкалов зауважив це у творах “До Основ’яненка” (р. 43–48), “Гайдамаках” (р. 2531–2536) [44, 404]. Глибокодумну приповідку “брехнею весь світ пройде, та назад не вернешся” Шевченко помістив у своєму “Букварі” [51, 255]. Великим гріхом він уважав стан, коли правду перетворюють на товар. Пророча глибина міститься в таких словах із “Посланія”: “Кайданами міняються, / Правдою торгують / І Господа зневажають” (р. 11–13). Особливо поет переймався проблемою людської самооані – добровільного вибору неправди (“Посланіє”, р. 218–219), і також самохвальбою такого вибору (“Давидові псалми”, р. 157–159).

Святий Єфрем Сирійський серед душевних чеснот називав і любов до правди [37, 91–92]. Про критичне ставлення Шевченка до обману в поведінці людей свідчать щоденникові записи (12, 30 червня; 2, 12, 20 липня 1857 р.; 15 лютого 1858 р.). Розумів природну схильність людей до обдурювання, спокійно ставився і до підбріхування, але звертав увагу на наслідки. І тому одного знайомого називає “безвредный лгунишка”, а про другого записує “не меньший враль, но вредный и бессовестный” (запис 30.06.1857). Тривожився, коли через складну ситуацію сам змушений був викривуватися й подавати неправдиву інформацію. І тоді з’являється осудлива іронія про “фігурну” і “лаконічну” брехню, формулюється важлива закономірність: “Одна ложь ведет за собой другую, это в порядке вещей” (запис 27.11.1857). Йому муляло, коли в спілкуванні з В. Далем із приводу його перекладу “Апокаліпсиса”, змушений був удатися до “ложной вежливости” (запис 18.12.1857). У листі до М. Лазаревського 8 жовтня 1856 р. Шевченко вживає цікавий вислів – “братерська неправда”, що “лучше всякой на світі правди” [52, 112]. Він пов’язаний із намаганням його друзів пояснити свою грошову допомогу засланцю вигаданими мотивами. Така неправда – братерська, бо відповідала

духові християнської правди. За спогадами правдивість була серед визначальних рис Шевченкової натури. “Тарас не любив брехати, говорив те, що думав” [39, 33] – згадував Варфоломій Шевченко. І в листах до Варфоломія, як помітив М. Чалий, він увесь: “<...> та ж правдивість і прямота характеру” [39, 57]. Редактор газети “Нижегородские губернские ведомости” Г. Дем’янов у статті про поета зазначав, що, за свідченнями чиновника К. Шрейдерса, у Нижньому Новгороді митець “живе у спогадах ідеалом доброти і правди” [39, 270]. Навіть під час слідства він не кривив душею й по суті говорив те, що думав. Цінував щирість і правдивість у людських взаєминах. О. Афанасьєв-Чужбинський згадував: “На жінку, що віддалася пристрасті, він казав “можна махнути рукою”, але потайна розпуста, хоч би якими квітами прикривалася, завжди збуджувала в його душі непереборну огиду” [39, 105]. Саме через неприйняття брехні не лише прямої, а й “замовчувальної”, як висловлювався письменник Л. Толстой [40, 330], Шевченко викрив залицання молодого поручика М. Ісаєва до жінки коменданта Оренбурзької фортеці К. Герна. За доносом розпусника Шевченків режим утримання в солдатах значно погіршився. За спогадами М. Лазаревського, коли поета відправляли з Оренбурга в Орську фортецю, земляки радили на два тижні лягти в лазарет, поки не виклопочуть дозвіл залишитися в Оренбурзькому батальйоні. Митець “відмовився від цього як через відразу до лазаретів, так і тому, як він казав, що ніколи ще нікого не обдурював, а лягти в лазарет – це, на його думку, обдурити начальство, оскільки міг обійтися без допомоги лікаря” [39, 185]. Усе сімейство віце-президента петербурзької Академії мистецтв графа Ф. Толстого, за спогадами М. Костомарова, шанувало й любило Шевченка, “так само високо цінуючи його подвійний таланти – художника і поета, як і його прекрасну, чисту душу, що випромінювалась в усіх його розмовах і вчинках” [39, 143]. Можна з упевненістю сказати: поетова душа променилася правдою у всіх її вимірах, передусім християнських. “Скрізь неправда; де не гляну, / Скрізь Господа лають” (р. 683–684) – читаємо в поемі “Сліпий”. А оглядаючи свій життєвий шлях, він заспокоював совість мірилом правдивості: “Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою” (“Доля”, р. 12–14). Саме цю цитату з поетових текстів наводить у своїх спогадах Л. Жемчужников [39, 376–377]. По суті, Христову правду в різних її іпостасях для себе й для всіх вимолює Шевченко у віршах-варіаціях “Молитва” (р. 8), “Царів, кровавих шинкарів...” (р. 11), “Злоначинець спина...” (р. 11–12 – “Єдинодуміє подай / І братолюбіє пошли”). До “єдинодуміє” доречно навести вислів П. Чаадаєва: “Єдина думка єсть думка самого Бога, інакше говоря – осуществленний нравственный закон” [47, 140]. 20 серпня 1857 р. випускник Київського університету, лікар Томаш Зброжек зробив запис польською мовою в “Щоденнику” Шевченка, іменуючи поета “ревним і безстрашним оповісником слова правди” (“gorliwy i nieulekly orowiadaczu słowa prawdy”) [50, запис 20.08.1857]. Невипадково й вірш-молитва за порятунком Шевченкової душі Олександри Псьол починається словами: “Молим тебе, Боже правди, Боже благостині” [46, 34]. Сучасники розуміли христологічну спрямованість мотиву правди в його творчості.

За аксіологічного підходу правда в поета належить до найбільших цінностей. Такі цінності мають “характер повинностей” (філософ О. Кульчицький), зумовлених внутрішніми потребами [22, 126]. Але ж “одержимі певними цінностями бувають переважно особистості, які творять культуру” [22, 126], а широкий загальний цим менше переймається. Поет розумів, що саме християнська мораль лежить в основі сучасних йому етичних норм і міг би поділяти думку М. Бердяєва: “Якщо немає Бога як Істини і Сенсу, немає вищої правди, все стає пласким, немає до чого і до кого підійматися” [1, 31]. Водночас поняття правди як такої визначає для Шевченка розуміння (а може, і вибір) Бога. “Шевченків Бог – Бог усіх, хто хоче правди” [7, 328], – стверджує І. Дзюба. У цього вченого

є теза про те, що поет “по-своєму долає оту одвічну суперечність між славою мирською і Господньою святою славою”, “вічно-славою” [7, 116–117]. А суттю такого додання між мирською правдою і Господньою є унікальне для світової літератури наповнення цього поняття (як і слави) релігійно-християнським змістом, власне повернення до першооснов моральності й до простоти її сприйняття, що дає релігія. Тим паче, що деякі філософи визначають правду як особливу форму поєднання істини з життєвими нормами людини, як істину, що стала принципом життя. З такого погляду, мовляв, універсальної правди немає, “оскільки не існує універсальної людини” (особливо “в літературі, де кожен герой може мати свою правду”) [21, 506–507]. Творчість Шевченка заперечує таке тлумачення. У нього правда “багатоіпостасна”, як і сам християнський Бог у Трійці суцільний. Це в поєднанні з орієнтацією на Христове вчення також утверджує тезу про можливість “універсальної” правди або “вічно-правди”, тобто її позачасове й однакове для загалу сприйняття. Л. Толстой писав, що герой одного з його творів – “правда” [40, 330]. Шевченко міг би сказати так стосовно всієї своєї творчості. В. Пахаренко зауважив: “Віра в те, що саме словом Христової правди визволиться від зла все людство й Україна є магістральний мотив поезії Шевченка останніх років” [28, 108]. Думаю, це стосується всього творчого шляху українського генія. Не мав рації М. Драгоманов, коли висловлювався про “старі і вузькі Шевченкові думки й мрії про “правду” й “волю”...” [11, 405]. Саме релігійно-християнська наповненість словообразу правди у творчості Шевченка належить до тих основних чинників, які сприяють універсалізації і непроминальності цієї категорії. Варто поміркувати й над тим, щоб слово “правда” в Шевченкових текстах, де воно виразно ототожнюється з Богом, подавати з великої літери, як того вимагає правопис.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бердяєв М.* Царство Духу та царство Кесаря // Джерела. Часопис розвитку духовної культури. Вип. 1. – Луцьк: НВФ “Юстас”, 2000. – С. 29–32.
2. *Брадтан К.* Філософія може багато чого навчитися у кінематографа // Критика. – 2018. – Ч. 7–8. – С. 38–39.
3. *Вейль С.* Укорінення. Лист до клірика. – Київ: Дух і Літера, 1998. – 297 с.
4. Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородин и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. – Киев: Днипро, 1988. – 606 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopus.org.ua/shevchenko/vosp58.htm>
5. *Герье В. Гус Ян* // Христианство: Энциклопедический словарь. В 3-х томах. / Гл. ред. С. С. Аверинцев. – Т. 1 (А–К). – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 452–455.
6. *Дзюба І.* Слава / Темі і мотиви поезії Шевченка // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 6 (Т–Я). – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2015. – С. 113–118.
7. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 720 с.
8. *Добролюбов А.* Русская сатира в век Екатерины // Добролюбов Н. Избранные сочинения. – Москва-Ленинград: ОГИЗ, 1948. – С. 169–217.
9. *Довга А.* Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). – Київ-Львів: Свічадо, 2012. – 344 с.
10. *Доценко Р.* Думки проти ночі. Деком’ютеризований блок // Універсум. – 2010. – №1-2. – С. 48.
11. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Вибране (“... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні”). – Київ: Либідь, 1991. – С. 27–429.
12. *Зіновійів К.* Вірші. Приповіді посполиті. – Київ: Наукова думка, 1971. – 392 с.
13. Істина [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Істина>
14. *Каспер В.* Ісус Христос / Пер. з нім. – Київ: Дух і Літера, 2008. – 424 с.
15. Катехізис. – Київ: “Либідь”, 1993. – 80 с.
16. *Кемпійський Т.* Наслідкування Христа. – Львів: Свічадо, 2001. – 312 с.
17. *Киселюва А.* “Ісаія. Глава 35. Подражаніє” // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 3 (І–Л). – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2013. – С. 154–156.
18. *Козак С.* Правда як *sacrum* у творчості Тараса Шевченка; Ідеал правди у Шевченка // *Козак С.* Шевченкознавчі та порівняльні студії: Статті. Розвідки. Лекції. – Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2012. – С. 40–55; 56–65.
19. *Кондратишин І.* Богословські та філологічні принципи біблійної герменевтики святого Августина // “Слово живе і діяльне” (Євр. 4:12): біблійні дослідження, Захід і Схід: підходи, виклики та перспективи. / За ред. Г. Теслюк. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – С. 239–248.

20. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: В 4 т. – Нью-Йорк: ВЦ НТШ; Едмонтон-Торонто: КІУС, 2001. – Т. 2. – 1554 с.
21. *Кримський С.* Правда // Філософський енциклопедичний словник. – Київ: Абрис, 2002. – С. 506–507.
22. *Кульчицький О.* Основи філософії й філософічних наук. Матеріали упорядкував і здійснив наукову редакцію Анатолій Карасьов. – Мюнхен-Львів: Український Вільний Університет, 1955. – 164 с.
23. *Лепорський П.* Богочеловек // Христианство: Энциклопедический словарь. В 3-х томах. / Гл. ред. С. С. Аверинцев. – Т. 3 (Т–Я). – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 348–353.
24. Листи до Тараса Шевченка. – Київ: Наукова думка, 1993. – 384 с.
25. *Леу С.-Е.* Незачесані думки. – Київ: Дух і літера, 2006. – 288 с.
26. *Мень А.*, протоиерей. Сын человеческий. Изд. третье, переработанное и дополненное. – Bruxelles, 1983. – 494с.
27. *Паскаль Б.* Думки. – Київ: Дух і Літера, 2009. – 704 с.
28. *Пахарецько В.* Добро і зло, правда і кривда / Теми і мотиви поезії Шевченка // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 6 (Т–Я). – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2015. – С. 97–109.
29. *Познанський В.* Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века. – Москва: “Мысль”, 1975. – 223 с.
30. *Плющ А.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці”: Дванадцять статтів. – Київ: “Факт”, 2001. – 384 с.
31. Постправа і “топосы правды” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://pravlife.org/ru/content/postpravda-i-toposy-pravdy>.
32. *Росовецький С.* “І тут, і всюди – скрізь погано” // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 3 (І–Л). – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2013. – С. 40–44.
33. *Сверстюк Є.* Феномен Шевченка // *Сверстюк Є.* Шевченко понад часом. Есеї. – Луцьк; Київ: ВМА “Терен”; ТОВ “Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – С. 30–48.
34. *Сирійський Єфрем*, святий. Подвижницькі настанови. – Львів: Місіонер, 2001. – 238 с.
35. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / За ред. проф. А. Ушкалова. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських студій, 2011. – 1400 с.
36. Словник мови Шевченка. В двох томах. Т. 2 (О–Я). – Київ: Наукова думка, 1964. – 568 с.
37. *Сліпушко О.*, *Шелжунова О.* Українські письменники-просвітники про природне право особистості // Слово і Час. – 2018. – № 4. – С. 101–108.
38. *Солов'єв Вл.* Максим Исповедник // Христианство: Энциклопедический словарь. В 3-х томах. / Гл. ред. С. С. Аверинцев. – Т. 2 (С–М). – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 77–78.
39. Спогади про Тараса Шевченка. – Київ: Дніпро, 1982. – 547 с.
40. *Толстой Л.* Про мистецтво: Збірник / Упор. В. О. Капустіна. – Київ: Мистецтво, 1979. – 355 с.
41. *Троїцький С.* Искушение // Христианство: Энциклопедический словарь. В 3-х томах. / Гл. ред. С. С. Аверинцев. – Т. 3 (Т–Я). – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 348–353.
42. *Тюнькин К.* Салтыков-Щедрин. – Москва: “Молодая гвардия”, 1989. – 621 с.
43. Українська література XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 696.
44. *Ушкалов А.* Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських студій, 2014. – 602 с.
45. *Фізер І.* Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка // Світи Тараса Шевченка. 36. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів: ЗНТШ, 1991. – С. 40–52.
46. *Харчук Р.* Олександра Псьол як читачка Шевченка // Слово і Час. – 2018. – № 8. – С. 32–36.
47. *Чадаєв П.* Избранные сочинения и письма. – Москва: Правда, 1991. – 560 с.
48. *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: МПП “Президент” за участю ТОВ “Феміна”, 1994. – 480 с.
49. *Шевченко Т.* Більша книжка. Автографи поезій Шевченка 1847 – 1860 рр. – Київ: Наукова думка, 1989. – 328 с.
50. *Шевченко Т.* Дневник. Автобіографія. Автографи. – Київ: Наукова думка, 1972. – Запись за 20 августа 1857 г. – 300 с.
51. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 томах. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – 496 с.
52. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 томах. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 632 с.
53. *Шевченко Т.* Три літа. Автографи поезій 1843 – 1845 років. – Київ: Наукова думка, 1966. – 240 с.
54. *Шмеман А.* прот. Дневники. 1973 – 1983. – Москва: Русский путь, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golubinski.ru/ecclesia/shmeman/dnevnik/sh477.562.VI.html>
55. *Яременко В.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство: долання стереотипів // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 59–77.

Отримано 12 січня 2019 р.

м. Хмельницький